

‘BO‘YLA QUTLUG‘ YARG‘AN‘ (SUUJIYN) BITIGIDAGI MUALLIF IDENTIFIKATSIYASIDA UNVONLAR SEMANTIKASI O‘RNI

Dustmurodov Ma‘rufjon Mansur o‘g‘li

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. TDSHU mustaqil tadqiqotchisi.

E-mail: maruf_dust@mail.ru, ORCID: [0009-0003-4954-9504](https://orcid.org/0009-0003-4954-9504)

Annotatsiya. Qadimgi turkiy runik bitiglar ular topilgan, shifrlangan va birinchi marta nashr etilgan kundan boshlab doimiy ravishda diqqatni tortadi. Etnik o‘zagini O‘rxun-Yenisey bilan bog‘lagan bir qancha millat va elatlar ham o‘z ildizlarini izlab, bu bitiglarga qiziqish bildirgan. Shu bois qadimiy turkiy bitiglar bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar anchagina ko‘p ekanligini ta’kidlash lozim. Bu yozuvlardan eng mashhurlari va nisbatan ko‘p o‘rganilgani bevosita hukmdorlarga tegishlidir. Unchalik katta hajmda bo‘lmagan, ammo bir qancha turkologlarning diqqatini o‘ziga tortgan yodnomalardan biri Mo‘g‘ulistonning Balgan viloyati Suujiyn Sayxan dovoni hududidan topilgan VIII-IX asrlarga mansub muhim yozma yodgorliklardan biri – “Bo‘yla Qutlug‘ Yarg‘an (‘Suujiyn’) bitigtoshidir. Ushbu maqolada bitigtosh tarixi, lingvistik xususiyatlari va onomastik ahamiyati tahlil qilinib, bitigda tilga olingan *Boyla Qutluq Yaryan* shaxsining ijtimoiy maqomi, Uyg‘ur xoqonligidagi siyosiy-harbiy tuzilmada tutgan o‘rni, *boyla, qutluq, yaryan, buyruq, tarqan* kabi unvonlarning semantikasi va mansab iyerarxiyasidagi funksiyalari ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Matnning dastlabki satrlari morfologik, semantik va tarkibiy jihatdan sharhlanib, undagi antroponimlar, etnonimlar, titullar va madaniy-ijtimoiy atamalar qadimgi turk jamiyati tuzumi bilan bog‘liq holda izohlanadi. Maqola bitigning turkiy epigrafika, onomastika va tarixshunoslik uchun ilmiy ahamiyatini asoslaydi.

Tayanch tushunchalar. Turk-runik yozuvi, Uyg‘ur xoqonligi, Suujiyn bitigi, epitafiya, etnografiya, qadimgi turkiy til.

KIRISH

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar turkiy xalqlarning davlatchilik tarixini, madaniy merosini, ijtimoiy tuzumini va ma’naviy dunyoqarashini o‘rganishda bebaho manba hisoblanadi. Ular orasida VIII–IX asrlarga mansub Bo‘yla Qutlug‘ Yarg‘an (‘Suujiyn’) bitigi o‘ziga xos tarixiy-onomastik qiymatga ega bo‘lib, turkiy amaldorlar iyerarxiyasi, unvonlar tizimi va jamiyatning siyosiy-madaniy hayotini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur yodgorlik Mongoliyaning Arxangay viloyati Suujiyn hududidan topilgan bo‘lib, unda tilga olingan shaxs – *Boyla Qutluq Yaryan*’ning ijtimoiy maqomi, xoqonlik xizmati va davlat boshqaruvida tutgan o‘rni haqida qimmatli ma’lumotlarni mavjud. Bu bitigning o‘rganilishi, avvalo, turkiy davlatchilik an’analariida amaldorlik tizimi va ulug‘ mansablar iyerarxiyasini aniqlash, titul va antroponimlar semantikasini yoritish, shuningdek, O‘rxun-Yenisey runik yozuvi materiallarini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan, Bo‘yla Qutlug‘ Yarg‘an bitigi turkiy onomastika, epigrafika, tarixshunoslik va tilshunoslik sohaları uchun qimmatli ilmiy manba bo‘lib, uning har tomonlama tadqiq etilishi turkiy xalqlarning qadimiy sivilizatsiyasi, davlatchilik madaniyati va mafkuraviy tamoyillarini chuqur anglashga xizmat qiladi. Ta’kidlash lozimki, “qadimgi turklar yashagan jo‘g‘rofiyani hisobga olgan holda, ularning dasht madaniyatini bugungi kunda ma’lum bo‘lgan ko‘chmanchi harakatlar bilan adashtirmaslik kerak. Kollektiv ongni aks yettiruvchi dasht madaniyati tizimli iqtisodiy nazariya, Osmon Tangrisiga ishonish, adolatga asoslangan tuzilma va fazilatlarga asoslangan oilaviy tartibni o‘z ichiga olgan edi”³²⁰. Bu o‘z navbatida mazkur tuzum va davrga tegishli yozma hujjatlar – bitigtoshlarda o‘z ifodasini topgan.

³²⁰ Kafesoğlu İ. Türk-İslâm Sentezi. Aydınlar Ocağı Yayınları. 1985 – S. 44.

Adabiyotlar tahlili

Bitigtosh 1909-yilda birinchi marta G.Ramstedt tomonidan kashf etilgan va olim tomonidan tarjima qilingan. U 1909-yilda Sakari Palsi bilan bitigtoshni qayta ko'rib chiqadi va 1913-yilda uni nashr qiladi³²¹. Shu asosda K.Sartkojauli, I.Kormushin, X.O'rxun, S.Malov, Y.Zuyev, S.Klyashtorniy, I.Batmanov, G'.Aydarov, U.Sertkayaa, A.Berat va H.Shirin, Hong Yongming kabi olimlar bitigtosh ustida lingvistik va tarixiy manbashunoslik bo'yicha izlanishlar olib bordilar³²². Aytish mumkinki, ushbu tadqiqotlarning katta qismi yozuvning birinchi qatoriga tegishli.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mavzuni yoritishda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tavsifiy metod matnning til xususiyatlarini aniqlashga, qiyosiy-tarixiy metod esa o'yg'ur yozma merosini boshqa turkiy manbalar bilan solishtirib, uning tarixiy ildizlarini ochishga xizmat qildi. Statistik tahlil orqali esa matndagi birliklarning qo'llanish darajasi va funksional xususiyatlari aniq belgilandi. Ushbu metodlarning uyg'un qo'llanishi o'yg'ur yozma merosini turkiy sivilizatsiyaning muhim bosqichi sifatida talqin qilish, uning til, adabiyot, diniy va madaniy taraqqiyotdagi o'rnini yanada aniqroq yoritish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qadimgi turkiy runik bitiglar ichida unchalik katta hajmda bo'lmagan, ammo bir qancha turkologlarning diqqatini o'ziga tortgan Suujiyn bitigtoshining hozirgi joylashuvi noma'lum bo'lgani uchun ba'zi tadqiqotchilar uni yo'qolgan deb hisoblashadi. Bitig 11 qatordan iborat bo'lib, birinchi to'qqiz satr pastdan yuqoriga, 10 va 11-satrlar o'ngdan chapga qarab yozilgan. Bitigning qaysi davrga tegishligi masalasi so'nggi yillardagi tadqiqotlarni hisobga olmaganda, ancha vaqtdan beri ochiq qolayotgan edi. Bitigtoshning birinchi qatoriga asoslanib, L.Bazin yozuvni 840-yildan keyin, ya'ni O'tukan va uning atrofida qirg'izlar hukmronligi davrida yaratilgan deb hisoblaydi³²³. U.Sertkaya ham uning 840-yildan keyin yozilganligini ta'kidlaydi³²⁴. Ammo u bitigning sanasiga oid boshqa bir maqolasida matnning dastlabki ikki qatoriga asoslanib, uning muallifi qirg'izlarga yuborilgan elchi bo'lishi mumkinligini taxmin qiladi va yozuvning sanasini 780-yildan keyin deb ko'rsatadi hamda yodnomanni Uyg'ur xoqonligi (744-840)dan qolgan deb hisoblaydi³²⁵. Dastlab Yenisey yozuvi deb hisoblangan mazkur bitig S.Ye.Malov tomonidan Y-47 deb raqamlagan³²⁶. L.Bazinning esa bu yozuvning Uyg'ur xoqonligidan qolgan bitig hisoblanishiga asosiy e'tirozi uyg'ur xoni qanday qilib ham qirg'iz bo'lishi, ham yuksak unvonga ega bo'lishi degan masaladir. Shuning uchun u bu yozuv

³²¹ Ramstedt G. J. Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei // Journal de la Societe Finno-Ougrienne-XXX-3, Helsingfors, 1913, pp.1-9.

³²² Сарткожаулы К. Суджинские надписи (новый перевод и толкование). Турк жазба ескерткіштері. – Астана. 2015 – 3-19 с; Кормушин И.В. Тамговые аналогии наскальных надписей из долины р. Алаш (Западная Тува) стелы из Суджи (Северная Монголия), или Еще раз вопросу кыргызском характере Суджинской надписи. – М. 2009 – 177-188 с.; Orhun H.N. Eski Turk Yazitlari. – Istanbul, 1939, T-1. s. 155-159; Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л., 1951 – С.76-77.; Малов С.Е.Енисейская письменности тюрков. – М.-Л.,1952 – С.84-90.; Зуев Ю. А.Киргизская надпись из Суджи // Советское востоковедение. 1958 – С.134.; Кляшторный С.Г.Истоико-культурное значение Суджинской надписи // Проблемы востоковедения. – М , 1959, № 5. – С.162-169.; Батманов И. А. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе. 1959.; Айдаров Г.Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971. – С.353-354.; Sertkaya O. F. 2001. Suuci < Sugeci / (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı? Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000, 307–312.; Berta Á. Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása. Szeged: Jate. 2004.; Şirin User H. Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi. Konya: Kömen. 2009.; Hóng Yǒngmíng. The New Discussion of the Old Turkic “Suji Inscription” // Journal of Minzu University of China (Philosophy and Social Sciences Edition). 2010. Vol. 37 (188). № 1. P. 122–128.

³²³ Bazin L. Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1991. – C. 96-97.

³²⁴ Sertkaya O. F. Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri. Türk Kültürü Araştırmaları 28/1–2 (1990) (Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992. – C. 333.

³²⁵ Sertkaya O. F. Suuci < Sugeci / (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı? Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten. 2001. – C. 309.

³²⁶ Малов С. Е. Енисейская письменность' Тюрков, текст и перевод. – Москва–Ленинград. 1952. – С. 84-90.

840-yildan keyin markaziy va Shimoliy Mo'g'ulistonni bosib olgan qirg'izlarga tegishli bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi³²⁷. Xuddi shunday qarash M.Moriga tegishli³²⁸. Bitigning dastlabki satri o'qilishi bo'yicha so'nggi tadqiqotlarga diqqat qilinsa, yodnomaning Uyg'ur xoqonligi davriga tegishli ekanligi oydinlashadi. Shuningdek, bitigning joylashuvi va unda moniylik dinini anglatuvchi bir necha so'zlar borligi hisobga olinganda ushbu bitigtoshning Yenisey mintaqasidagi yozuvlardan biri emasligini ta'kidlash mumkin³²⁹.

Nomi va xotirasiga Suujiyn bitigi o'rnatilgan bek Uyg'ur xoqonligida yuqori lavozimda ishlagan shaxs bo'lib, u bitig markazida turuvchi qahramon sifatida qirg'izlardan edi. U "saroyning yuqori darajali a'zosi" – *yaryan* bo'lib xizmat qilgan va "qo'mondon" yoki "vazir" – *buyruq* darajasiga ko'tarilgan. Bu ismlar/unvonlar nomiga yodnoma o'rnatilgan shaxsning yuqori martabali "kekxa qirg'iz davlat arbobi" ekanligini tasdiqlaydi³³⁰.

Bitig matni quyidagicha:

1. *uygur: yärintä: yaqlaqar: qan: (a)ta: käl(igmä)* – Uyg'ur yurtidagi Yag'laqarxonni so'rab kelgan.

2. *qırqız: oyulı män: boyla: qutluy: yaryan:* – Qirg'iz o'g'liman (qirg'izlardanman). (Men) Bo'yla Qutlug' Yarg'an(man).

3. *män: qutluy: baya:tarqan: ögä: buyruqı: män:* – Qutlug' Bag'a Tarqan(ning) O'ga vaziriman (qo'mondoniman).

4. *küm: suruyım: kün: toyusıqa: batısıqa:* – Mening shon-shuhratim va obro'-e'tiborim quyosh chiqishi (sharq)dan (quyosh) botishga qadar.

5. *tägdı: bay: bar: ärtim: ayilim: on: yılqım: sansız: ärti:* – yetdi. Boy va badavlat edim. Qo'ralarim o'nta, ot (suruv)im son-sanoqsiz edi.

6. *inim: yäti:urum: üč: qızım: üč: ärti: äblädım: oyulımın:* – inim yettita, o'g'lim uchta, qizlarim uchta edi. (Ularni) uyladim. Bolalarimni.

7. *qızımın: qalıhsız bärtim: marıma (imırıma?): yüz är: turuy: /bär/tim:* – qizimni qalinsiz berdim. Xo'jamga yuz kishi (va) to'ruq otlar berdim.

8. *yäginmin: atımın: körtim: imti: öltüm:...* – jiyanlarimni, (nabiralarimni?) ko'rdim. endi o'ldim.

9. *oylanım: ärdä marımınča (imırım anča?): bol: qanqa: atap: qadıylan:* – O'g'il-inim (avlodlarim)! Xo'jalaringiz kabi bo'ling, xonga xizmat qiling!

10. *uluy oyulım: s(ükä) bardı* – Katta o'g'lim urushga (erta?) ketdi.

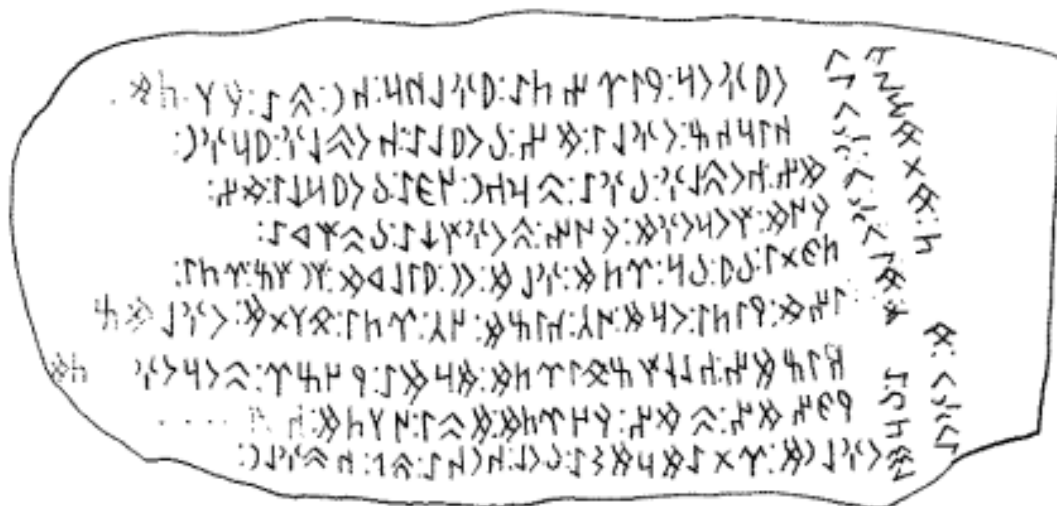
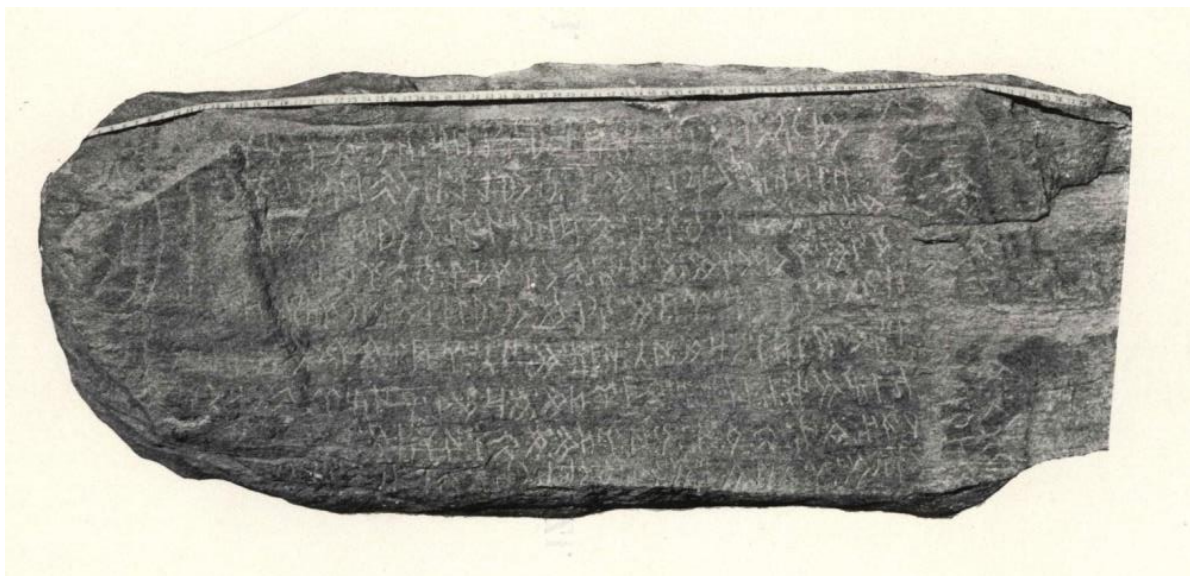
11. *körmädım: ir.....: oyul* – ko'rmadim ... o'g'lim.

³²⁷ Bazin L. Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1991. – C. 97.

³²⁸ MORI M. —スーヅ碑文の一解釈 = 最初の三行について (Süci hibunno içi kaişaku —saışono sangyōni tsuite—) Ⅱ, 古代トルコ民族史研究 /2/. Kodai toruko minzokuşi kenkyū II, Tōkyō, 1992. – C. 158-161.

³²⁹ Aydın E. Süci Yaziti'nin İlk Satiriyla İlgili Yeni Bir Öneri. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, Fall 2012, p. 309-314, Ankara-Turkey. – S. 310.

³³⁰ Hatice Şirin User. *Kan Ağla- Ve Baş Bağla-* Deyimlerinin Bilge Kağan Ve Süci Yazitları Temelinde Açıklaması. Türkbiğ, 2008/16. – P. 137-145.

1-rasm. Suujiyn bitigtoshi (G.I.Ramstedt bo'yicha)

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bitigtosh hajman, so'z salmog'i bo'yicha uncha katta bo'lmasa-da, matndagi ba'zi birliklarning o'qilishi, eng muhimi mazkur yodnomaning o'rnatilgan yeri bo'yicha fanda talaygina bahs-munozaralar mavjud. Hozir turkologlar qo'lida faqatgina G.Ramstedt olgan faksimel mavjud. Bitigtosh bilan bog'liq muammolar haqida ko'p gapirilgan, ularning katta qismi yozuvning birinchi va ikkinchi qatoriga oid takliflardan iborat. N.Bazilxonga³³¹, G.Ramstedt³³², R.Malov³³³, U.Sertkaya³³⁴, V.Tishin³³⁵, E.Aydin, S.Klyashtorny, L.Bazin, M.Mori kabi olimlar bu bo'yicha o'z fikrlarini bildirgan. Jumladan, E.Aydin bitig o'rnatilgan davrni tushunish "bitig qahramoni qayerga ketgan yoki Yag'lag'arxon qayerda istiqomat qiladi?" va "bitig qahramoni qayerda yashaydi, u qayerdan kelgan?" mazmunidagi savollarga o'zining bir maqolasida javob

³³¹ http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=copies/440.gif

³³² Ramstedt G. J. Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei // Journal de la Societe Finno-Ougrienne-XXX-3, Helsingfors, 1913, pp. 6.

³³³ Малов С. И. Образцы древнетюретской письменности с предисловием и словарем. – Ташкент. 1926. – С. 66.

³³⁴ Sertkaya O. F. 2001. Suuci < Sugeci / (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı? Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000, 309.

³³⁵ В. В. Тишин. Кто же ты, «сын кыркыза»? Или снова о Суджинской надписи // Тюркологический сборник 2015–2016. – М.: Наука – Восточная литература, 2018 – С. 275-295.

topishga harakat qiladi³³⁶. Umuman, bulardan S.Klyashtorniy, L.Bazin va M.Mori taklif qilgan takliflar qatorning semantik kontekstiga ko'proq mos keladi: "(1) *uyyur: yärintä: yaylaqar: qan: (a)ta: käl(igmä)* – Uyg'ur yurtidagi Yag'laqarxonni so'rab kelgan". (2). *qirgiz : oyuli män: boyla: qutluq: yaryan:* – Qirg'iz o'g'liman (qirg'izlardanman). (Men) Bo'yla Qutlug' Yarg'an(man).

Aytish lozimki, biz ushbu maqolada asosiy e'tiborni bu (matnning birinchi va ikkinchi qatoriga oid) masalaga qaratmoqchi emasmiz. Biz bunda yuqorida umumiy matnni berishdagi variantni (S.Klyashtorniy, L.Bazin va M.Mori taklifi) e'tirof etamiz. Mazkur ishimizda bitig muallifi identifikatsiyasini dastlabki satrlardagi unvonlar orqali ochiqlashga harakat qilamiz. Bunda asosiy diqqatimiz bitigning ikkinchi va uchinchi satrlariga qaratiladi. Shundan kelib chiqib, ushbu qismlarni quyidagicha transformatsiv shakllantirish maqsadga muvofiq bo'ladi: "(2) *Qirgiz: oyuli män: Boyla: Qutluq: Yaryan: (3) män: Qutluq: Baya: Tarqan: Ögä: Buyruqi: män:* – Qirg'iz o'g'liman (qirg'izlardanman). (Men) Bo'yla Qutlug' Yarg'an(man). Qutlug' Bag'a Tarqan(ning) O'ga vaziriman (qo'mondoniman)". Demak, ushbu satrlardagi asosan ikki shaxsga tegishli antroponim va titulaturani quyidagicha ajratish mumkin: *Qirgiz oyuli Boyla Qutluq Yaryan Ögä Buyruq* – muallif (qahramon) va *Qutluq Baya Tarqan* – uning (harbiy) boshlig'i. Endi mazkur shaxslarning ijtimoiy mavqeyi, davlat darajasidagi pog'onasini aniqlashtirish uchun bu yerdagi unvon (shuningdek, ism)larni semantik-funksional tavsifini biroz yoritish lozim.

qirgiz: oyuli män. Bu yerda *qirgiz* etnonimik birlik sifatida Uyg'ur xoqonligi hayotida muhim o'rin tutgan etnik uyushma nomini anglatib kelmoqda. *Qirgiz* nomi keyinchalik Uyg'urlar (744-840) dan so'ng siyosiy maydonga kelgan hokimiyat – Qirg'iz xoqonligi (840-924) nomi uchun asos bo'ldi. Bu o'rinda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan birlik *oyul(i)* leksemasidir. Aytish kerakki, qadimgi turkiy bitiklarda *oyul* so'zi jinsi ko'rsatilmagan holda "bola, farzand; odam bolasi" ma'nolarida qo'llanilgan. Bu davrda "o'g'il farzand"ni ifodalash uchun *oyul* so'zi doimo *uri* (erkak) so'zi bilan sifatlangan. Bu Kultegin bitigida yaqqol ko'zga tashlanadi: "*Tabyač bodunqa bāglik uri oylin qul bolti* – Tabg'ach xalqiga bek bo'ladigan (beklikka loyiq) o'g'il bolasi bilan qul bo'ldi" (KT, 7). Shu jihatdan bu yerda *oyul* so'zini "kishi, odam" ma'nosida tushunish lozim. Ya'ni, *qirgiz oyuli män* – "qirg'iz (eliga mansub) kishiman".

boyla qutluq yaryan. Yuqori darajali faxriy harbiy-ma'muriy unvonlardan (davlat kengashi a'zosi) bo'lgan **boyla** unvoni xunlar davrida ham mavjud bo'lgan va xoqonga yaqin rutba sanalgan³³⁷. Bundan uning nisbatan yirik va davlat boshqaruvida yuqori mavqega ega faxriy unvonlardan bo'lgan deyish mumkin. Bitigtoshlarga diqqat bilan nazar tashlanganga, uning asosan xoqon, oliy toifali amaldor nomi bilan birga qo'llanilgani ko'zga tashlanadi. Jumladan, Xitoy muarrixi Le Joq ikkinchi Turfan safariga oid (o'rta) forscha hujjatda Uyg'ur xoqonining atrofidagi yuqori amaldorlar safidan *Boyla Tarqan* ham o'rin olganligini yozadi³³⁸. Qolaversa, uyg'urlarning birinchi xoqoni dastavval *Fei-lo* – *Boyla* nomi bilan tanilgan³³⁹ va uyg'ur shahzodalaridan birining ismi *Qutluq Boyla* bo'lgan³⁴⁰. Ushbu unvon xoqonlikning olis g'arbiy hududlarida tashkil topgan turkiy uyushmalarda ham qo'llinshda davom etib, VIII-X asrlarda Bulg'or xonligida ushbu istiloh bilan nomlangan unvonning mavjudligi qayd qilinadi³⁴¹. Ushbu unvon sohiblariga xoqonning ishonchli kishilari sifatida diplomatik vakolatlar ham yuklatilgan. X asrda Vizantiya imperatori K.Porfigrogennetosning "De Keymononis" asarida *ičirgöy boyla* – *ičirgü boyla* – *ič boyla* shakllari ko'zga tashlanadi³⁴². Demak, yuqoridagilarni inobatga olganda bitig muallifining hayot darajasi anchayin yuqori kechganligi ko'rinadi, aslida bu bevosita bitigtoshning keyingi satrlaridan ham anglashilib turibdi.

³³⁶ Bu uchun qarang: Erhan Aydin. Suci Yaziti'nin İlk Satiriyla İlgili Yeni Bir Öneri. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, Fall 2012, p. 309-314, Ankara-Turkey

³³⁷ Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford, 1972 – P. 385.

³³⁸ Tezcan S. Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten. – Ankara: 1978 – S. 53.

³³⁹ Bahaeddin Ö. Şine-ısu Yazıtının Tarihi Önemi. Belleten, – Ankara: 1951. – S. 59.

³⁴⁰ Orkun H. N. Eski Türk Yazıtları, II. – Ankara: TTK, 1986. – S. 40.

³⁴¹ Pritsak O. The Proto-Bulgarian Military inventory inscriptions, Studia Turco-Hungarica, V. – Budapest. 1981. – S. 33-61.

³⁴² Caferoğlu A. Eski Türkçe Uygur Sözlüğü. – İstanbul. 1968. – S. 49; Donuk A. Eski türk devletlerinde ... – S. 10.

S.Malov *qutluy* soʻzini asosan “baxtiyor; saodatli” maʼnosida talqin qilgan boʻlsa-da, qadimgi turkiy manbalarda *qutluy* soʻzi koʻproq boylik va moʻl-koʻlchilik bilan bogʻliq semantik qatlamga ega boʻlgan. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, *Qutluy Yaryan* faqatgina ruhiy yoki axloqiy maʼnoda baxtiyor shaxsni emas, balki oʻz ulushi, yaʼni mol-mulk, yer yoki boshqa modiylikni toʻliq olgan mansabdorni ifodalovchi birikma sifatida tushunilishi mumkin. *Qutluy* soʻzining ushbu kontekstdagi ishlatilishi qadimgi turklar orasida boylik egasining siyosiy va ijtimoiy mavqeyini taʼkidlash vositasi sifatida xizmat qilgan. Shu bilan birga, *qut* atamasi siyosiy hokimiyat va ijtimoiy nufuzni anglatuvchi semantik komponent sifatida ham ishlatilgan boʻlib³⁴³, *qutluy* leksemasi orqali berilgan mulk yoki yer ulushi shaxsning siyosiy mavqe va ijtimoiy maqomini mustahkamlash vositasi sifatida koʻrilgan. Ilk va butun oʻrta asrlarda xonlar, xoqonlar va boshqa yuqori martabali shaxslar oʻzlarining avlodlariga hamda hurmatli davlat amaldorlariga yer va qabila boshchiliklarini hadya qilish orqali iqtisodiy va siyosiy barqarorlikni taʼminlaganlar. Shu tarzda, *qutluy* sifatida ifodalangan mulk va mansab shaxsning nafaqat boylik va farovonligini, balki uning siyosiy ahamiyati va jamiyatdagi mavqeyini ham koʻrsatgan. *Yabyu Qutluy* Yabgʻuga berilgan ulush, *Šad Qutluy* esa Shadga berilgan ulush, mol-mulkni anglatgan (Ter. 27, 28). Aytish kerakki, II Turk Xoqonligi asoschisi *Altäriš* (682-691) ham oʻz davrida *Qutluy* unvoni bilan sarafroz qilingan³⁴⁴. Mahmud Koshgʻariy *qut* soʻzini “baxt, davlat” (DLT I, 331), *qutluy*ni esa “qutli, barakali” (DLT I, 111) maʼnolarida izohlaydi. DTSda *qut* soʻzi “I ruh; hayotiy quvvat; unsur. II baxt, omad, tole; buyuklik; baraka”, *qutluy* esa “I hayotiy kuch bermiq; II baxtli, muborak” maʼnolarida izohlangan (DTS, 471-473).

yaryan / yaryučī ning (T.Barfildga tegishli) Turkiy xoqonliklardagi hukumat harbiy-idoraviy unvonlarining uch pogʻonali tasnifida³⁴⁵ birinchi, yaʼni (1) imperiyaviy hokimiyat va saroy amaldorlari qatlamida sanalishi uning saroy ichi va tashqarisida ham bir qancha vakolatlarga ega boʻlganligini koʻrsatadi. Manbalarda asosan, “harbiy tergovchi: sudya” maʼnosida izohlangan, ushbu leksema Kul Tegin bitigida koʻzga tashlanadi: “*inanču apa yaryan tarqan atiy (birtim)* – Inanchu Apa Yargan Tarxon otini (berdim)” (KT, K₅). *yaryan / yaryučī* qadimgi turkiy xoqonliklarning davlat boshqaruv tizimida adolatni taʼminlovchi eng muhim mansablardan biri boʻlib, uning asosiy vazifasi hukm chiqarish, nizolarni hal qilish va *töru* – yaʼni davlat qonun-qoidalarining bajarilishini nazorat qilishdan iborat boʻlgan. Atama *yar*– feʼlidan kelib chiqib, “ajratmoq, hukm qilmoq, hal etmoq” maʼnolarini bildiradi; shu ildizdan yasalgan *yaryu* – “hukm, sud jarayoni”, *yaryučī* – “hukm chiqaruvchi”, *yaryan* esa koʻproq unvonlashgan, rasmiylashgan shakl sifatida ishlatilgan. Ushbu lavozim egasi xoqon saroyidagi eng yuksak martabali amaldorlardan boʻlib, u jinoiy va fuqaroviy masalalarda betaraf sudya sifatida qatnashgan, beklar, tarxonlar, qabila boshliqlari yoki turli tabaqa vakillari oʻrtasida kelib chiqqan bahs-munozaralarni koʻrib chiqib, ularning yechimini *töru* asosida belgilagan. *Yaryučī*, shuningdek, davlat ichidagi siyosiy-ijtimoiy muvozanatni saqlashda, ayniqsa qabila ittifoqlari orasidagi kelishmovchiliklarni yumshatishda muhim vositachi rolini ham bajargan. Uygʻur davri manbalarida *yaryan* shakli koʻp uchrab, ayni mazmundagi sud-huquq tizimi amaldoriga nisbatan qoʻllanadi.

ögä buyruq. *Qutluy: Baya: Tarqan: Ögä: Buyruqi: män:* – Qutlugʻ Bagʻa Tarqan(ning) Oʻga Buyruqi (Harbiy Vaziri)man”. Ushbu satrda koʻzga tashlangan unvonlar ikki shaxs: rahbar – Qutlugʻ Bagʻa Tarqan(ning) va uning mulozimi – Oʻga Buyruqi (Harbiy Vaziri) ga tegishli. S.Malov *Ögä* soʻzini tarjimasiz va tushuntirishsiz qoldirgan, keyin I.Kormushin buni *Buyruq* soʻzi bilan birga oʻqib, “Birinchi vazir” deb tarjima qiladi. Shunda *Qutluy Baya Tarqan Ögäning Buyruqi* (vaziri) emas, *Qutluy Baya Tarqan*ning *Ögä Buyruqi*, yaʼni “Birinchi vaziri” deb oʻgiriladi. Qahramonning ikkinchi satr bilan birga umumiy nom va unvonini tiklaganda *Boyla Qutluy Yaryan* unvoniga ega *Ögä Buyruqi* lavozimli shaxsli gavdalanadi.

Bitigtoshlarda asosan sifatlash vazifasini oʻtovchi ramziy unvon-epitet vazifasida keluvchi, “aqli, dono (davlat maslahatchisi)” maʼnosidagi *ögä* unvoni qadimgi turkiy xoqonliklar siyosiy tizimida yuksak maqomga ega boʻlgan mansab boʻlib, u asosan hukmdor yaqinida turuvchi tajribali

³⁴³ Kafesoğlu İbrahim. Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınlan. – İstanbul. 1995. S. – 95.

³⁴⁴ Togan İ., Kara G., Baysal C. Çin kaynaklarında Türkler. Eski Tʼang Tarihi. – Ankara: TTK, 2006. – S. 240.

³⁴⁵ Барфилд Т. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. – 1757 г. н. э.) / Пер. Д. В. Рхлядева, В.Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д. В. Рхлядева. – СПб: 2009. – С. 18-19.

zodagonning vazifasini anglatadi. Semantik o'zagi qadimgi turkcha *ög* – “aql, bilim” so'zi bilan bog'langan ushbu unvon sohibiga asosan shahzodalarni tarbiyalovchi, ularning siyosiy yetilishi va boshqaruv ko'nikmalarini shakllantirishda muhim rol o'ynagan shaxs sifatida qaralardi³⁴⁶. Shuningdek, manbalarda *ögä*'ning “devon tarkibidagi maslahatchi”, “harbiy-ma'muriy nazorat vakolatiga ega oqsoqol” kabi darajalardagi vazifalari ko'zga tashlanadi. Qadimgi turk jamiyatida *ögä* unvonini el-ulus taqdirida muhim mas'uliyatni o'z zimmasiga ola oladigan darajadagi shaxslarga ravo ko'rigan. Jumladan, “*oylan atim Čubuċ İnäl ärtä atim Kümüċ Ögä* – o'g'il otim Chubuch Inal, yigitlik (erlik) otim Kumul O'ga” (Y, 45/1) kabi jummalarda ham ushbu unvon shaxsning muayyan ma'naviy kamolotga yetganlik davridagi mavqe-darajasi sifatida ko'rsatilmoqda. Shuningdek, G'arbiy Turk xoqonligining markaziy boshqaruvida vazir va maslahatchilar – *ayyuċi*, *buyruq*, *ögä* deb atalgan.

Uyg'ur xoqonligining markaziy boshqaruvi – saroyda hukmron xonadon a'zolaridan tashqari *buyruq* derivati bilan ifodalangan harbiy vazirlar ham joy olgan. Hokimiyat ishlarida *buyruq*, amr va farmonlarni berish birinchi navbatda bosh hukmdor – xoqonning vakolatiga kirganligi nazarda tutiladigan bo'lsa, “vazir” ma'nosidagi mazkur istilohning aynan *buyur*- fe'lidan yasalgani diqqatga sazovordir. Shuningdek, tadqiqotlarda *buyruq* ko'plik shakl sifatida³⁴⁷ va “yuksak vazifali qo'mondon”³⁴⁸ ma'nosida ham izohlanadi. Ushbu unvon nomi aynan “buyurmoq” fe'lidan yasalishi, albatta, uning boshqaruvda egallagan mavqeyi bilan bog'liq. Demak, xoqonlikda bosh hukmdordan tashqari asosiy buyruqlarni beruvchi amaldor – vazirlarning *buyruq* deb atalishi, ularning hukumat ishlarida katta mavqega ega bo'lganliklari va hokimiyat ishlari bilan bog'liq asosiy amr hamda farmonlarni chiqarishda vakolatli bo'lganligini ko'rsatadi³⁴⁹. A.Donuk *buyruq* terminini “hukumat a'zosi” (vazir) tarzida izohlaydi va uning “unga bo'ysunadigan jamoalarning ma'muriy-harbiy ishlarini tartibga solish uchun markaziy ravishda tayinlangan yuqori mansabdor shaxs”ni³⁵⁰ anglatganini aytadi. Shuningdek, bu so'z “harbiy yoki fuqarolik burchlarini bajarishga mas'ul va xoqon qo'mondonligi ostida ishlaydigan davlat xizmatchisi”³⁵¹ ma'nosida qo'llanadi. Demak, ushbu unvon – *buyruq*'ning *ögä* bilan birgalikda muallif – Bo'yla Qutlug' Yarg'anning unvon-lavozimini anglatib kelishi, uning zakiylikda yuksak obro'-e'tibor bilan birga, saroy ichi, qolaversa, tashqarisida anchayin vakolatlarga ega bo'lganligini ko'rsatadi.

qutluċ baya tarqan. Yuqori darajadagi amaldor *Qutluċ Baya Tarqan*'ning lavozimiga nazar tashlansa, *baya* (so'g'dcha) harbiy va fuqarolik, *tarqan* esa davlatning barpo etilishiga ulkan hissa qo'shgan, barcha avlodlari (ayrim hollarda faqat u) alohida huquq egasi sifatida jinoyat uchun jazo va soliqlardan ozod qilingan³⁵² nisbatan yuqori darajadagi turkiy unvonligi anglashiladi. *Qutluċ* esa yuqorida ta'riflangani kabi ushbu amaldorning mol-mulk sohibi ekanligiga ishora qiladi. *baya* unvonini Suujiyn'dan tashqari O'ngin – *Qañim Baya Tanrikan*, Taryat – *Bilgä Baya Tarqan* va *İnanču Baya Tarqan*, Qamchiq-Chirgak – *Baya Bän* va Qora Bulun (2) bitiglarida – *är atim Baya* uchraydi³⁵³. Qadimgi turk yozuvlarida *tarqan* istilohi bilan birga qo'llanilgan *baya tarqan* birikmasi tadqiqotchilar tomonidan “kichik tarxon” ma'nosida izohlangan. “Harbiy boshliq, noib” ma'nolaridagi *tarqan* istilohi ko'k turklarda “yuksak aslzodalik darajasi”, uyg'urlarda “vakil, vazir”, X asr o'g'uzlarida bosh qo'mondondan keyingi daraja egasi, xazarlarda “Hudud al-olam”ga, ko'ra

³⁴⁶ Hozirgi turkiy tillardagi *o'ga(y)* so'zi ham ushbu so'zning qadimgi turkchadagi ma'no va vazifasi bilan bog'lanadi. Ya'ni “shahzodaning o'ga(y) – dono otasi” ma'nosida. Leksema keyinchalik regressiv ma'no kengayishiga uchrab, har qanday otalik (homiylik) qiluvchi shaxsга nisbatan ishlatila boshlandi. Aytish lozimki, bu so'z malikalarning (ona vazifasidagi) tarbiyachisiga ishlatilmagan, ular *enaga* deb atalgan, shuningdek, keyingi davrlarda *o'ga(y)*'ning o'rmini *at(a)ga~at(a)ka* / *otaliq* egalladi. *o'ga(y)* so'zining etimologiyasi xususida boshqacha fikr uchun qarang: O'TEL I, 472.

³⁴⁷ Giraud R. Göktürk İmparatorluğu (çev. İ. Mangaltepe), – Ankara: Ötüken Yay, 1999. – S. 127.

³⁴⁸ Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. – Ankara: Sanat Kitabevi, 2000. – S. 242.

³⁴⁹ Бобоёров. *Ғ. Ғарбий Турк хоқонлиги давлат тузуми. – Т.: Янги нашр, 2018. – Б. 136.*

³⁵⁰ Donuk A. Eski türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler. – Istanbul, 1988. – 134 s; Sümer F. Türk Devletleri Tarihinde Şahis Adları. – Istanbul, 1999 – S. 12.

³⁵¹ Şirin H. Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi. – Ankara: TDK yayınları, 2016. – S. 362.

³⁵² Сарткожаулы К. Суджинские надписи (новый перевод и толкование). Турк жазба ескерткіштері. – Астана. 2015 – С. 11.

³⁵³ Saadettin G. *Boyla ve Baga Unvanı, ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, I/1. 2010. – S. 76.*

hukmdor unvoni (Tarxon Xoqon); Ibn Hurdodbeh (IX)ga ko'ra hukmdorlardan keyingi darajadagi unvonni anglatishini yozadi³⁵⁴.

XULOSA

Bo'yla Qutlug' Yarg'an (Suujiyn) bitigtoshi qadimgi turkiy siyosiy-ijtimoiy tuzumning muhim qatlamlarini yoritishda alohida ahamiyatga ega bo'lgan yozma yodgorlikdir. Tadqiqot davomida bitig matnining dastlabki satrlarida uchraydigan *boyla, qutluy, yaryan, ögä, buyruq, tarqan* kabi unvonlar tizimli tahlil qilindi va ular orqali yodnoma qahramoni – *Qirqiz oyuli Boyla Qutluy Yaryan*'ning ijtimoiy mavqeyi, saroydagi o'rni hamda Uyg'ur xoqonligi boshqaruv apparatidagi real vakolatlari aniqlashtirildi. Unvonlarning semantik-funksional talqini yodgorlik muallifi nafaqat yuqori martabali harbiy-amaldor, balki saroyning eng ishonchli mansabdorlari qatorida turuvchi shaxs bo'lganini ko'rsatdi. *Qutluy Baya Tarqan* unvonining tahlili mazkur shaxsning yirik siyosiy figuraga aylanganini, *yaryan* va *buyruq* sifatida xizmat qilgan *Qutluy Yarg'an*'ning esa davlat huquqiy tizimi, harbiy boshqaruv va saroy maslahat kengashida faol ishtirok etganini tasdiqlaydi. Bitigda tilga olingan titulatura qadimgi turkiy davlatchilikning murakkab iyerarxik tizimini, mansablarning huquqiy va ma'muriy funksiyalarini, shuningdek, mulk, boylik, obro' va hukmronlik tushunchalarining o'sha davrdagi mazmunini yoritib berdi. Ushbu tahlillar ham bitigning Uyg'ur xoqonligi davriga mansubligini ko'proq tasdiqlaydi. Bitigda uchraydigan moniylikka oid unsurlar, shuningdek, unda aks etgan siyosiy atamalar va mansablar tizimi yodgorlikning aynan Uyg'ur saroy muhitiga xosligini ko'rsatadi. Umuman, mazkur tadqiqot Bo'yla Qutlug' Yarg'an bitigini lingvistik, onomastik va tarixiy nuqtayi nazardan ko'rib chiqib, undagi unvonlarning semantik qatlamini aniqlashda, ularning muallif identifikatsiyasidagi hal qiluvchi o'rnini ilmiy asoslashda xizmat qilib, yodgorlik qadimgi turkiy davlatchilik madaniyati, saroy iyerarxiyasi va harbiy-ma'muriy tizimni o'rganishda muhim manba bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR:

1. Aydin E. Suci Yaziti'nin İlk Satiriyla İlgili Yeni Bir Öneri. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, Fall 2012, p. 309-314, Ankara-Turkey. – S. 310.
2. Bahaeddin Ö. Şine-ısu Yazıtının Tarihi Önemi. Belleten, – Ankara: 1951. – S. 59.
3. Bazin L. Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1991. – C. 96-97.
4. Bazin L. Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1991. – C. 97.
5. Berta Á. Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása. Szeged: Jate. 2004.
6. Caferoğlu A. Eski Türkçe Uygur Sözlüğü. – İstanbul. 1968. – S. 49; Donuk A. Eski türk devletlerinde ... – S. 10.
7. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford, 1972 – P. 385.
8. Donuk A. Eski türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler. – İstanbul, 1988. – 134 s
9. Erhan Aydin. Suci Yaziti'nin İlk Satiriyla İlgili Yeni Bir Öneri. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, Fall 2012, p. 309-314, Ankara-Turkey
10. Giraud R. Göktürk İmparatorluğu (çev. İ. Mangaltepe), – Ankara: Ötüken Yay, 1999. – S. 127.
11. Hatice Şirin User. *Kan Ağla- Ve Baş Bağla-* Deyimlerinin Bilge Kağan Ve Suci Yazitlari Temelinde Açıklaması. Türkbilig, 2008/16. – P. 137-145.
12. Hóng Yǒngmíng. The New Discussion of the Old Turkic “Suji Inscription” // Journal of Minzu University of China (Philosophy and Social Sciences Edition). 2010. Vol. 37 (188). № 1. P. 122–128.
13. Kafesoğlu İ. Türk-İslâm Sentezi. Aydınlar Ocağı Yayınları. 1985 – S. 44.
14. Kafesoğlu İbrahim. Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları. – İstanbul. 1995. S. – 95.

³⁵⁴ Donuk A. Eski Türk devletlerinde ... – S. 44.

15. Mori M. —スーヅ碑文の一解釈 = 最初の三行について (Sūci hibunno ichi kaişaku —saişono sangyōni tsuite—), 古代トルコ民族史研究 /2/. Kodai toruko minzokuşi kenkyū II, Tōkyō, 1992. — C. 158-161.
16. Orhun H.N. Eski Turk Yazitlari. — Istanbul, 1939, T-1. s. 155-159.
17. Orkun H. N. Eski Türk Yazıtları, II. — Ankara: TTK, 1986. — S. 40.
18. Pritsak O. The Proto-Bulgarian Military inventory inscriptions, Studia Turco-Hungarica, V. — Budapest. 1981. — S. 33-61.
19. Ramstedt G. J. Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei // Journal de la Societe Finno-Ougrienne-XXX-3, Helsingfors, 1913, pp.1-9.
20. Ramstedt G. J. Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei // Journal de la Societe Finno-Ougrienne-XXX-3, Helsingfors, 1913, pp. 6.
21. Saadettin G. Boyla ve Baga Unvanı, ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, I/1. 2010. — S. 76.
22. Sertkaya O. F. 2001. Suuci < Sugeci / (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı? Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000, 307–312.
23. Sertkaya O. F. 2001. Suuci < Sugeci / (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı? Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000, 309.
24. Sertkaya O. F. Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri. Türk Kültürü Araştırmaları 28/1–2 (1990) (Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992. — C. 333.
25. Sertkaya O. F. Suuci < Sugeci / (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı? Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten. 2001. — C. 309.
26. Şirin H. Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi.— Ankara: TDK yayınları, 2016. — S. 362.
27. Şirin User H. Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi. Konya: Kömen. 2009.
28. Sümer F. Türk Devletleri Tarihinde Şahis Adları. — Istanbul, 1999 — S. 12.
29. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. — Ankara: Sanat Kitabevi, 2000. — S. 242.
30. Tezcan S. Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten. — Ankara: 1978 — S. 53.
31. Togan İ., Kara G., Baysal C. Çin kaynaklarında Türkler. Eski T'ang Tarihi. — Ankara: TTK, 2006. — S. 240.
32. Айдаров Г.Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971. — С.353-354.
33. Батманов И. А. Язык Енисейски памятников древнетюркской письменности. Фрунзе. 1959.
34. Барфилд Т. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. — 1757 г. н. э.) / Пер. Д. В. Рхлядева, В.Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д. В. Рхлядева. — СПб: 2009. — С. 18-19.
35. Бобоёров. Ф. Ғарбий Турк хоқонлиги давлат тузуми. — Т.: Янги нашр, 2018. — Б. 136.
36. В. В. Тишин. Кто же ты, «сын кыркыза»? Или снова о Суджинской надписи // Тюркологический сборник 2015–2016. — М.: Наука – Восточная литература, 2018 – С. 275-295.
37. Зуев Ю. А.Киргизская надпись из Суджи // Советское востоковедение. 1958 – С.134.
38. Кляшторный С.Г.Истоико-культурное значение Суджинской надписи // Проблемы востоковедения. — М , 1959, № 5. — С.162-169.
39. Кормушин И.В. Тамговые аналогии наскальных надписей из долины р. Алаш (Западная Тува) стелы из Суджи (Северная Монголия), или Еще развопросу кыргызском характере Суджинской надписи. — М. 2009 – 177-188 с.
40. Малов С. Е. Енисейская письменность' Тюрков, тексты и переводы. — Москва–Ленинград. 1952. — С. 84-90.
41. Малов С. Й. Образцы древнетюретской писменности с предисловием и словарем. — Ташкент. 1926. — С. 66.
42. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. — М.-Л., 1951 — С.76-77.
43. Малов С.Е.Енисейская письменности тюрков. — М-Л.,1952 — С.84-90.
44. Сарткожаулы К. Суджинские надписи (новый перевод и толкавние). Турк жазба ескерткіштері. — Астана. 2015 – 3-19 с.